

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN TİBBİ-COĞRAFI ŞƏRAİTİNƏ MÜASİR EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN TƏSİRİ VƏ XƏSTƏLİKLƏRİN YAYILMASINDA ROLU

SOLMAZ RZAYEVA¹

Annotasiya

Məqalədə Qarabağ iqtisadi rayonunun tibbi-coğrafi şəraitinə müasir ekoloji vəziyyətin təsiri və xəstəliklərin yayılmasında rolu tədqiq olunmuşdur. 30 il müddətində hərbi təcavüzkarlığın davam etməsinin ekocoğrafi mühitin çirklənməsinə səbəb olması, xüsusilə də atmosferin ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsinin bütün təbii komponentlərə güclü təsiri şərh olunmuşdur. Ərazinin tibbi-coğrafi şəraiti, iqlim xüsusiyyətləri, hidroloji amillər, torpaq ehtiyatlarının işğal dövründə gərgin ekoloji vəziyyəti tədqiq olunmuş və insanların sağlamlığına təsiri nəticəsində xəstəliklərin lokalizasiya fərqləri öyrənilmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunun əhalisi arasında yayılan xəstəliklərin dinamikasının region daxili fərqləri xəritələşdirilmiş, əhali arasında xəstəliklərin lokalizasiyasına görə yayılmasının ArcGis proqram təminatında elektron bazası yaradılmış, xəstəliklərin əhalinin yaş və cins tərkibinə görə yayılmasının fərqli xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

***Açar sözlər:** Qarabağ, ekoloji vəziyyət, tibbi-coğrafi şərait, ətraf mühit, ekoloji gərginlik, xəstəliklərin yayılması, radiasiya problemləri.*

I. Giriş

Təbiət zəngindir və onun yeganə məqsədi insanlara xidmət etməkdir. Təbiətin bu qabiliyyəti insanlar tərəfindən vəhşicəsinə və məqsədyönsüz şəkildə istifadə edilmiş, ekoloji vəziyyət gərginləşmiş, çirklənmə prosesi çoxalmış və daha qabarıq şəkil almışdır. Təbiətin özünü müdafiə sistemi təbii ki, bu cür təzyiçə məruz qalaraq tab gətirməyəcək. Hazırda əhalinin tələbatları artaraq ətraf mühitin çirklənməsində rolu artmış və xəstəliklərin yaranması üçün zəmin yaratmışdır.

Əhalinin sağlamlığına coğrafi şəraitin müsbət və mənfi təsirlərini aşkar edərək patoloji vəziyyətlərin və xəstələnmələrin baş verməsinin mümkünlüyünü bir çox mütəxəssislər qeyd edirlər. Burada coğrafiya elminin üzərinə düşən vəzifə xəstəliklərin öyrənilməsinin coğrafi xüsusiyyətlərini - fiziki, iqtisadi və əhali coğrafiyası ətrafında cəmlənən bir çox məsələlərin öyrənilməsidir. Qarabağ iqtisadi rayonunun 30 il müddətində işğal altında qalması onun tibbi-coğrafi şəraitinin dəyişilməsinə səbəb olmuş, zəhərlənmiş atmosferin ekoloji vəziyyəti ətraf əraziləri də sanki xəstəlik ocağına çevirmişdir.

II. Mövzunun aktuallığı

Ətraf mühitin çirklənməsi və ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinin xəstəliklərin yaranmasında rolu danılmaz faktıdır. Sosial-iqtisadi həyatın əsas sahələrindən olan əhalinin sağlamlığının qorunması mühüm amildir. Xəstəliklər və onların yayıldığı bölgələr hər zaman önəmli mövzulardan olub. Xüsusilə də Qarabağ iqtisadi rayonunun 30-ildən çox bir müddət ərzində ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsinin ətraf mühitə təsiri, ərazinin ekocoğrafi şəraitinin tamamilə dəyişilməsi, tibbi-ekoloji vəziyyətin xəstəliklərin yayılmasında rolunun öyrənilməsi aktualdır.

III. Metod

Qarabağ zonasında otuz illik işğal dövründə vaxtı ilə ərazidə mövcud təsərrüfat obyektləri, şəhərlər, kəndlər, tarixi-mədəniyyət və təbiət abidələri tamamilə dağıdılmış, təbii sərvətlər, meşələr vəhşicəsinə talan edilmiş və ərazi ekoloji fəlakət zonasına çevrilmişdir. Təcavüzkar düşmən tərəfindən əraziyə vurulan

¹ Heydər Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun "Tibbi coğrafiya" şöbəsinin müdiri / Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru / email: solmaz-isaq@mail.ru

ziyanın keyfiyyət və kəmiyyətə öyrənilməsi üçün riyazi-statistik, kompleks təhlil, müqayisəli analiz, ekspert qiymətləndirilməsi kimi metodlara üstünlük verilmişdir.

IV. Elmi yenilik

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa-quruculuq işləri ilə yanaşı, iqtisadi, iqtisadi-coğrafi, sosial-demokratik, mədəni-tarixi, sağlamlığın qorunması istiqamətlərində öyrənilməsi aktual məsələdir. Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunun təbii-coğrafi şəraiti və təbii-ehtiyat potensialının öyrənilməsi onun təsərrüfat sisteminin bərpası, sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial infrastruktur şəbəkəsinin yenidən elmi əsaslarla, yeni ekoloji tələblərə uyğun qurulması xəstəliklərin yayılmasında rolunun minimuma endirilməsini ön planda saxlamaq üçün tibbi-coğrafi tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır.

V. Tədqiqatın şərh.

Son dövrlərdə ən əhəmiyyətli və bir çox sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, hərbi-strateji vəzifələrin həllinə əlverişli şərait yaradan əsas hadisə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsidir. XX əsrin sonunda postsovet məkanında yaranan ictimai-siyasi gərginlikdən istifadə edən qonşu Ermənistan əzəli Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etdi. İşğal edilmiş torpaqlarımızda aparılan vandalizm və sivilizasiyasının məhvəyə yönəldilmiş siyasət onu göstərirdi ki, ermənilər bu torpaqların hərbi yolla alacağı vaxtı gözləyirlər. 2020-ci ilin 27 sentyabr - 8 noyabr tarixlərində aparılan Vətən müharibəsi dövründə Qarabağ işğalçılardan təmizləndi. Uzun illərdən bəri bu torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılara qarşı genosid siyasəti aparmış insanlardan tarixi qisas alındı.

Hazırda Qarabağ ərazisində quruculuq işləri aparılır. Azad olunmuş ərazilərdə böyük inkişafın təməlləri atılır. Azərbaycan dövlətinin siyasəti qaranlıqdan doğan günəş tək hərəratı ilə Qarabağa yenidən can verir. Dövlətimizin qarşıya qoyduğu əsas vəzifə doğma torpaqlarımızda həyatın yenidən dirçəldilməsi və insanların doğma torpaqlarına qaytarılmasıdır. Azərbaycan öz ərazilərini işğaldan azad etdiyi kimi həmin əraziləri yenidən quraraq dünyanın ən gözəl guşələrindən birinə çevirməyi də qarşısına məqsəd qoyub və bu məqsəd istiqamətində inamla irəliləyir.

Tibbi-coğrafi şərait ölkə əhalisinin sağlamlıq vəziyyətini təyin edən tibbi və coğrafi amillərin (ekoloji və iqlim, sosial-iqtisadi, sosial-bioloji, tibbi təşkilati) birləşməsi və qarşılıqlı təsirdir. Bu şərtlər müəyyən bir ərazinin təbii, iqtisadi və sağlamlıq şərtlərinin dəyərlərini əks etdirən göstəricilərində ifadə olunur. Əsasən, bu şərtlərin formalaşması ayrı-ayrı fərdlərdən asılı olmayaraq baş verir, lakin müxtəlif kompleks tədbirlərin keyfiyyətə inkişafı ilə müəyyən bir ərazidə ən əlverişli tibbi və coğrafi şərait yaratmaq mümkündür [10].

Qarabağ ərazisində tibbi-coğrafi şəraitin formalaşmasının xüsusiyyətləri, iqlim şəraiti, landşaftı, təbii zonası, füsunkar təbiəti və xüsusi coğrafi mövqeyi ilə əlaqəli olmasıdır. Ekoloji vəziyyət, iqlim faktorları və sosial-iqtisadi amillərin mənfi təsiri fonunda tibbi-coğrafi vəziyyət gərginləşir. İqtisadi rayonun əhalisinin öz doğma yurd-yuvalarından ayrı düşməsi, məskunlaşdıqları ərazilərdə əlverişsiz ekoloji vəziyyətdə yaşamaları ətraf mühitin kəskin çirklənməsi ilə əlaqəli idi. Bu da əhalinin xəstələnməsinə daha çox təsir göstərərək, xəstəlik lokalizasiyaları və ölüm hallarının artmasına səbəb olurdu. Belə ki, köçkün düşmüş əhalinin məskunlaşdığı ərazilərdə tibb müəssisələri ilə təmin olunma və tibbi xidmətin keyfiyyəti çadır şəhərciklərində qanunauyğunluqlara cavab vermirdi. Bu səbəbdən də əhalinin sağlamlığını qorumaq üçün dövlətimiz tərəfindən müəyyən tədbirlər həyata keçirilirdi.

Bildiyimiz kimi Qarabağ iqtisadi rayonu 30 ildən artıq Ermənistanın təcavüzkar və işğalçılıq siyasətinə məruz qaldı. Bu müddət ərzində atəşkəs elan edilsə də, zaman-zaman cəbhə xəttində qısamüddətli döyüşlər baş verirdi, əsgərlər həlak olurdu, yaralanırdı, bəzən konflikt zonalarda yaşayan dinc insanlar da bu döyüşlərdə həyatlarını itirirdi. Müharibənin ilk beş ili boyunca Azərbaycanın Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərindən bir milyona yaxın insan köçkün düşdü. Şəhərləri, rayonları, kəndləri işğal edilən bir milyon insan Azərbaycanın təhlükəsiz rayonlarında yerləşməyə məcbur oldu. İnsanlar on ildən artıq çadırdan, vaqonlardan, taxta komalardan ibarət düşərgələrdə yaşadı. Şəraitəzsizlik, qeyri-insani həyat şərtləri altında körpələrin doğulması, qocaların ölməsi, cavanların vaxtsız qocalması və s. belə bir şəraitdə yüz minlərlə uşaq normal təhsildən, rahat uşaqlıqdan

məhrum oldu. Normal tibbi yardımı olmayan düşərgələrdə insanlar müxtəlif xəstəliklərə yoluxdu, günvurmada, soyuqdan insanlar öldü. Əhalinin qaçqın düşdüyü ildə ölkəmizdə hər səkkiz nəfərdən biri qaçqın idi. Bütün bu faciələrə baxmayaraq, insanların dərdləri, ağrıları sanki dünyanın diqqətini cəlb edə bilmədi [13].

Qarabağın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal nəticəsində didərgin düşmüş əhalisinin bir hissəsi Bakı, Sumqayıt, Bərdə, Ağcabədi, Saatlı, Sabirabad rayon və şəhər ərazilərində çadır düşərgələrində və İmişli rayonu ərazisində dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında müvəqqəti məskunlaşmışdılar. Saatlı, Sabirabad, Yevlax, Bərdə, Biləsuvar rayonlarında köçkünlər həyat şəraiti ağır olan Bərdədəki beton zavodunun inzibati binasında yerləşmişdilər. Bu binalarda insan yaşayışı üçün demək olar ki, heç bir şərait yox idi, insanlar neçə illər beton döşəmələrdə yatmalı olublar. Köçkünlər köçürüləcəkləri günləri səbirsizliklə gözləyiblər. Qaçqın düşən əhalinin əsas problemləri işsizlik, uşaqların təhsillə bağlı ciddi problemlərin olması, məcburi köçkün düşmüş uşaqların dəmir vaqonlarda dərs keçməsi, onların qışın soyuğunda, yayın istisində dəmir vaqonlarda təhsil alması, bütün bu proseslər illər ərzində insanların sağlamlığına çox böyük təsir göstərmişdir. Əhalinin təbii artımına da təsir göstərmişdir. Belə ki, şəraitsizlik, müharibədə itkilər, aşağı doğum və çox yüksək ölüm nisbətində səbəb olmuşdur. Bu da respublika üzrə demoqrafik dinamikanın aşağı göstəriciləri ilə nəticələnmişdi.

30 il müddətində bütün təbii ərazi kompleksi - atmosferin, iqlimin, hidrosferin, torpaqların gərgin ekoloji vəziyyəti Qarabağ iqtisadi rayonundan əlavə ətraf ərazilər üçün də təhlükəli vəziyyət yaratmışdır. Bu müddət ərzində daima minaların və mermilərin partladılması, hərbi sursatlardan istifadə, döyüşlər zamanı qadağan olunmuş fosfor bombalarından istifadə, bu bombaların düşdüyü ərazidə hər şeyin məhv olmasına səbəb olmuşdur. Zəhərli, söndürülməsi mümkün olmayan və istifadəsi qadağan olunmuş ağ fosfor bombalarından istifadə radiasiyanı artırmışdır. Bütün bunların sonunda torpaqların ekoloji vəziyyətinin canlı orqanizmlərə o cümlədən insan sağlamlığına təsiri böyükdür, həm də bundan sonra illər ərazidə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən vaxt lazım olacaq.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını təcavüzdə saxlaması nəticəsində işğal olunmuş Qarabağda müxtəlif texnogen fəaliyyət və döyüş əməliyyatlarının aparılması ətraf mühitə ciddi ziyan vurmuşdur. Vahid ekosistemin dağılma prosesinin getməsi və bu prosesin illər ərzində beynəlxalq ekoloji təşkilatların nəzarətindən kənar qalması bölgədə, həmçinin böyük radioekoloji fəlakətin başlanğıcını qoymuşdur. Müharibə təkcə insanlar üçün deyil, həm də təbiət üçün öldürücü bir amildir. Müharibələrin ətraf mühitə təsiri insanın təbiətə təsirinin ən güclü və çirkin formasıdır. İstənilən müharibənin ekoloji fəsadlarının aradan qaldırılması üçün uzun illər tələb olunur [15].

Qarabağ iqtisadi rayonunda uzun illər boyu gedən döyüşlər zamanı istifadə olunan silahlardan ayrılan radiasiya ətraf ərazilərdə də problemlərə səbəb olmuşdur. AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutunun indiyə kimi apardığı elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində əldə olunan təcrübədən istifadə etməklə Qarabağ iqtisadi rayonunda radioekoloji çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, radon riskli zonaların müəyyənləşdirilməsi, bərpa olunan və yenidən tikilən yaşayış, ictimai və digər binalarda təbii şüalanmanın və radonun miqdarının təyin edilməsi, həmin ərazilərdə radon riskinin azaldılması üzrə məsələlərin həyata keçirilməsi üçün Dövlət Tədbirlər Proqramının işlənməsi məqsədəuyğundur.

Hazırda erməni işğalından azad olunmuş ərazilərimizdə radioekoloji vəziyyətin öyrənilməsi məqsədilə elmi-tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi üçün şərait yaranmışdır. Düşmənin tərəfindən dağıdılmış kənd və şəhərlərimizin bərpası zamanı yeni tikilən binaların ərazisində radon və təbii şüalanma mənbələrinin təyin olunması məsələsinin vacibliyi nəzərə alınarsa, bu tədqiqatların dövlət nəzarəti altında aparılması adı çəkilən radioekoloji probleminin effektiv həllini təmin etmiş olar [3].

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində əldə edilmiş iqtisadi inkişaf ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji problemlərin həlli və insan həyatının təhlükəsizliyinin təmin edilməsini dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərinə çevirməyə imkan yaratmışdır. Ölkədə əhalinin rifahının və həyat təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi və sağlamlığının qorunması üçün irimiqyaslı dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Ümid edirik ki, ölkə başçısının uğurlu siyasəti sayəsində azad edilmiş Qarabağ ərazisində radiasiya problemləri də öz həllini tapacaq.

Təcavüzkar düşmənin illər ərzində yaratdığı ekoloji vəziyyət ərazinin səth sularına da təsir göstərmişdir. Ekoloji gərginliyə məruz qalan çayların suları təkcə Qarabağ ərazisi üçün deyil, eyni zamanda respublikanın digər ərazilərini də əhatə edir. Sanki suların çirklənməsindən əmələ gələn xəstəliklərin coğrafiyası genişlənir. Ərazidə göstərilən çayların ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsi bilavasitə Aranda məskunlaşan əhaliyə təsir edir. Mənbələri Qarabağ ərazisindən başlayan çayların mənsəbləri məhz bu ərazidə formalaşmışdır. Çirklənmiş suyun istifadəsi zərərli nəticələrə - mədə-bağırsaq traktının pozğunluqlarına, böyrəklərdə və sümük toxumasında dağıdıcı proseslərə, ürək-damar, sinir sistemlərinin pozulması problemlərinə səbəb olur. [13]

Ümumiyyətlə, su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi taktikası Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin əsas elementləri olaraq, həyata keçirdiyi təcavüz siyasəti nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdəki Azərbaycan təbiətinə, bioloji müxtəlifliyinə və bütövlükdə, regionun ekoloji durumuna güclü təsir göstərmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda xəstəliklərin əhalinin yaş və cins tərkibinə görə yayılmasının fərqli xüsusiyyətlərini məskunlaşdıqları ərazilərdə yaşayış səviyyəsinə uyğun tədqiq etmək mümkündür. Belə ki, xəstəliklərin yayılmasının həm genetik, həm də sosial problemləri vardır. Qadın və kişilər arasında xəstəliyin fərqli xüsusiyyətlərinin səbəbləri cins tərkibinə görə insan bədəninə orqanlarının, həm də yaşayış tərzinin müxtəlif funksiyalara malik olmasıdır. Uzun zaman nəticəsində Qarabağ iqtisadi rayonunun əhalisinin məskunlaşdıqları ərazilərdəki həyat təzi, sosial problemləri xəstəliklərin yaranması üçün bir faktır.

Cədvəl 1.

Qarabağ iqtisadi rayonu və ona daxil olan inzibati rayonlarda əhalinin cins tərkibi, nəfərlə. (2019-cu il)

	Cəmi	Kişi	Qadın
Qarabağ İR	498794	248676	250118
Cəbrayıl rayonu	71206	35365	35841
Füzuli rayonu	127427	63460	63967
Ağdam rayonu	174783	87293	87490
Tərtər rayonu	79027	39511	39516
Xocalı rayonu	10986	5421	5565
Şuşa rayonu	21855	10810	11045
Xocavənd rayonu	9229	4717	4512
Xankəndi şəhəri	4281	2099	2182

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında əhalinin siyahıyaalınması 2019-cu il, I cild. səh. 314-315.

İnsanın yaşadığı mühit özündə antropogen və təbii faktorların mürəkkəb və qarşılıqlı təsirini birləşdirir. Müasir zamanda insan tibbi-bioloji elmlərin ekoloji istiqamətindən kənarında inkişaf edə bilməz. Ekoloji yanaşmanın aktuallığı ilk növbədə insan sağlamlığı ilə biosferin vəziyyəti və çirklənmə səviyyəsi arasındakı asılılıqdan irəli gəlir. Məcburi köçkünlük vəziyyətinin otuz il davam etməsi, onların problem və hüquq müdafiə ehtiyaclarının vaxt keçdikcə necə dəyişməsi həmişə aktual məsələ olmuşdur. Şəhər və kənd yerlərində məskunlaşan məcburi köçkünlərin ehtiyaclarının tədqiqinin nəticələri olaraq Bakı, Gəncə, Aran, Tərtər, Ağdamda yaşayan məcburi köçkünlər onların məskunlaşdıqları ərazidəki yerli icmalarla, eləcə də dövlət rəsmiləri və yardım təşkilatlarının nümayəndələri keçirilmiş müsahibələrə əsaslanır.

Urbanizasiya səviyyəsi bir çox hallarda sağlamlığın qorunması problemləri ilə bilavasitə bağlıdır. Şəhər mühiti bir qayda olaraq müxtəlif kommunal-məişət və sənaye tullantıları ilə güclü çirklənmişdir. Ətraf mühiti burada ən çox çirkləndirən mənbə nəqliyyat sayılır. Şəhərlərdə fiziki çirklənmə, elektromaqnit, radiasiya, istilik çirklənmələri də yüksək həddə çatmışdır. Şəhər mühitinin çirklənməsi, əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərir, allergiya, ürək-damar, onkoloji, tənəffüs orqanları xəstəliklərinin artmasına səbəb olur. Kəndlərdə məskunlaşan əhalinin isə daha çox sosial problemləri, tibbi müayinələrdən, həkim-tibb məntəqələrindən lazımi qaydada istifadə edərək, sağlamlıqlarının

qayğısına qala bilmirlər. Xəstəliklərin lokalizasiyasına görə də şəhər və kənd əhalisi arasında fərqli xüsusiyyətlər vardır.

Cədvəl 2.

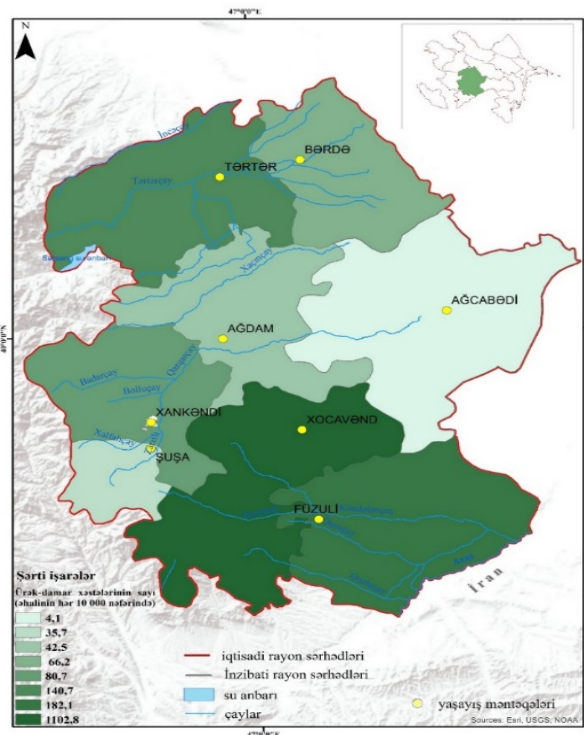
Qarabağ iqtisadi rayonu və ona daxil olan inzibati rayonlarda əhali sayı, nəfərlə. (2019-cu il)

	Ümumi əhali	Şəhər əhalisi	Kənd əhalisi
Qarabağ İR	498794	157218	341576
Cəbrayıl rayonu	71206	10884	60322
Füzuli rayonu	127427	50137	77290
Ağdam rayonu	174783	42450	132333
Tərtər rayonu	79027	21206	57821
Xocalı rayonu	10986	8161	2825
Şuşa rayonu	21855	19035	2820
Xocavənd rayonu	9229	1064	8165
Xankəndi şəhəri	4281	4281	0

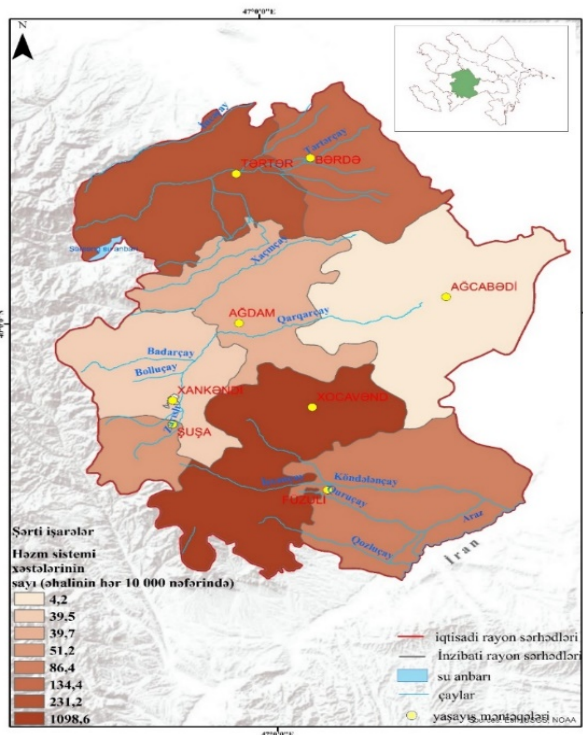
Mənbə: Azərbaycan Respublikasında əhəlinin siyahıya alınması 2019-cu il, I cild. səh. 314-315.

Rayonlar	Qeydə alınan bütün xəstəliklər			Onlardan:											
				Yeni törəmələr			Qan dövranı sisteminin xəstəlikləri			Həzm sisteminin xəstəlikləri			Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri		
	2011	2015	2022	2011	2015	2022	2011	2015	2022	2011	2015	2022	2011	2015	2022
Azərbaycan	1618072	1 824 086	2 259 001	9651	11 118	14 932	113702	134 225	173 539	118278	156 197	182 605	694738		814 011
Qarabağ İR	53862	76915	91 240	122	335	523	6602	8362	6 812	4351	6397	7 298	32726	30837	42 229
Ağdam	14433	15312	18.161	88	81	124	558	915	756	971	1411	706	8240	7584	8 211
Ağcabədi	6067	4665	6 271	67	93	89	100	85	55	166	161	56	2563	1669	2 689
Bərdə	22053	17564	20 150	69	124	168	792	751	1 028	2290	2361	2 089	6564	4813	10 002
Xocalı	628	742	748	-	-	4	108	78	92	41	38	45	205	202	103
Xocavənd	6826	11215	12 337	7	9	3	780	1406	1 298	693	1740	1 293	3034	5001	7 104
Füzuli	14250	15010	16 923	16	23	51	2708	2870	2 360	1149	1297	1 120	6224	6135	5 727
Tərtər	11538	8572	10 060	-	-	4	2293	2181	1 124	1175	787	1 847	4725	3567	3 952
Şuşa	1433	3835	6 590	5	5	80	33	76	99	18	172	142	1171	1866	4 441
Xankəndi ş.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

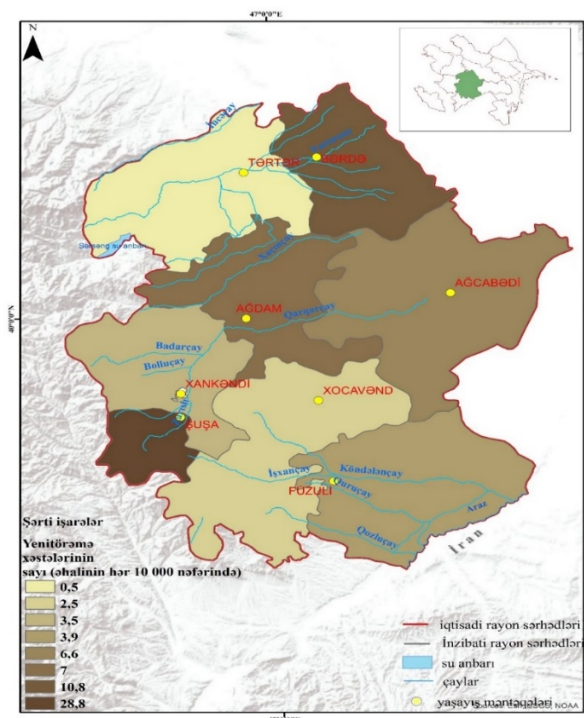
Mənbə: Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti. 280 s. Bakı 2022. Səh 106. Qarabağ iqtisadi rayonunda 2011-2015-2022-ci il statistikasına əsasən xəstəliklərin lokalizasiyası.

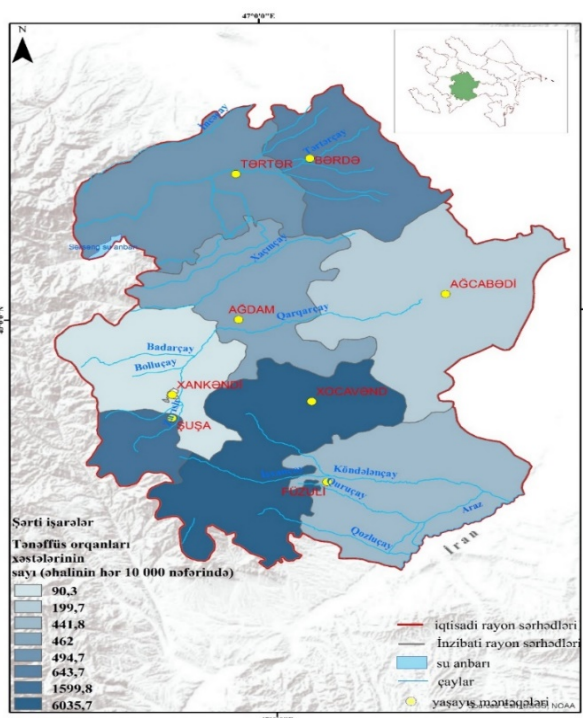
Şəkil 1. Qarabağ iqtisadi rayonunda qan dövran xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

Şəkil 2. Qarabağ iqtisadi rayonunda həzm sistemi xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

Şəkil 3. Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni törəmə xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

Şəkil 4. Qarabağ iqtisadi rayonunda tənəffüs orqanları xəstələrinin sayı (əhalinin hər 10 000 nəfərində)

2011, 2015 və 2022 - ci illər üçün statistik göstəricilərə görə Qarabağ əhalisi arasında xəstəliklərin lokalizasiyasına görə üstünlük təşkil edən qan dövranı, həzm sistemi, yeni törəmələr və tənəffüs orqanları xəstəlikləri olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ilin göstəricilərinə görə Bərdə, Füzuli və Tərtər

rayonlarında, 2015-ci ildə Ağdam, Bərdə, Füzuli və Tərtər rayonlarında, 2022-ci ildə Bərdə, Xocəvənd, Füzuli, Tərtər rayonlarında qan dövranı, həzm sistemi xəstəlikləri üstünlük təşkil etmişdir. Ümumi xəstəliklər arasında isə bütün rayonlar üzrə 2022-ci ilin ststistikasına əsasən tənəffüs orqanları xəstəlikləri geniş yayılmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, xəstəliklərin yayılmasında bu illər ərzində mövcud şəraitin yaratdığı ekoloji vəziyyətin rolu böyükdür.

Xəritə-sxemlərdən göründüyü kimi göstərilən illər ərzində əhalinin hər 10 000 nəfərinə görə xəstəliklərin lokalizasiyası müxtəlifdir. 1-ci xəritə-sxemdə Xocəvənd, Tərtər, Fizuli rayonlarında qan dövranı xəstəlikləri (ürək-damar), 2-ci xəritə-sxemdə həzm sistemi xəstəlikləri Tərtər, Fizuli, Bərdə rayonlarında, 3-cü xəritə-sxemdə yenitörəmələr Ağdam və Bərdə rayonlarında, 4-cü xəritə-sxemdə tənəffüs orqanları xəstəlikləri Xocəvənd, Tərtər və Bərdə rayonlarında geniş yayılmışdır.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində insanlara və təbiətə dəyən ekoloji, sosial, sosial-gigiyenik, estetik, psixoloji, iqtisadi zərərin səviyyəsi artır. Çirklənmə zonalarında əhalinin xəstələnmə hallarının artması neqativ sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, həmin zonada müalicəyə çəkilən xərclər, sosial sığorta fondlarından ödəmələr artır, əmək ehtiyatları azalır, məhsul istehsalı kifayət qədər olmur. Çirklənmə zonalarında olan əhalinin müalicə və sağlamlığının bərpası xərcləri yüksəlir, həmin əhalinin asudə vaxtı azalır, bu isə öz növbəsində sosial və iqtisadi ziyana səbəb olur.

Yaşadığımız cəmiyyətdə sağlamlığı təmin etmək üçün ilk növbədə özümüzə və öz ətrafımızdan başlamalıyıq. Sosial məsuliyyət hissi duymaq hər bir vətəndaşın borcudur. Biz üzərimizə düşən borcu indidən yerinə yetirməyə başlasaq, gələcəkdə daha səmərəli və sağlam şəkildə yaşaya bilərik. Gələcək nəsil isə bizim düzgün davranışlarımıza baxmaqla dünyanı yaşamaq üçün daha sağlam mühitlə təmin edəcəkdir.

VI. Nəticə

Qarabağda 30 il müddətində hərbi təcavüzkarlığın davam etməsinin ekocoğrafi mühitin çirklənməsinə səbəb olması, xüsusilə də atmosferin ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsinin bütün təbii komponentlərə güclü təsirinin nəticəsi olaraq atmosferin, iqlimin, hidrosferin, torpaqların gərgin ekoloji vəziyyəti iqtisadi rayondan əlavə ətraf ərazilər üçün də təhlükəli vəziyyət yaratmışdır. Radiasiyanın artması təkcə Qarabağ ərazisində deyil, eyni zamanda ətraf ərazilərdə xəstəliklərin artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə son statistik məlumatlara əsasən tənəffüs orqanları, qan dövranı, həzm sistemi xəstəlikləri ilə xəstələnmə xəstələrin sayı çoxalmışdır. Tədqiqat materiallarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, xəstəliklərin yayılmasında illər ərzində mövcud şəraitin yaratdığı ekoloji vəziyyətin rolu böyükdür.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Abduev M. A. Evaluation of the hydrochemical condition of Karabakh rivers. Azerbaijan Geographical Society, materials of the scientific-practical conference on "Organization and management of natural-economy systems in Karabagh and Eastern Zangezur economic regions" Baku. 2022. p. 433 (in Azerbaijani / *Abduev M. A. Qarabağ çaylarının hidrokimyəvi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii-təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi" mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları Baki. 2022. səh. 433).*
2. Abduev M. A. Hydrochemical problems of transboundary rivers of Azerbaijan. Works of the Azerbaijan Geographical Society. Baku, 2010. Volume XV. p. 209-211 (in Azerbaijani / *Abduev M. A. Azərbaycanın transsərhəd çaylarının hidrokimyəvi problemləri. Azərbaycan Coğrafiya cəmiyyətinin əsərləri. Baki, 2010. XV cild. s. 209- 211).*
3. Aliyev Ch. "Identification and study of radioactive contamination zones in the liberated territories of Nagorno-Karabakh using modern equipment". Scientific-research work (in

- Azerbajani / Əliyev Ç. “*Dağlıq Qarabağın azad edilmiş ərazilərində müasir avadanlıqlardan istifadə etməklə radioaktiv çirklənmə zonalarının müəyyənləşdirilməsi və tədqiqi*” elmi-tədqiqat işi).
4. Demographic indicators of Azerbaijan, 2019. Baku: State Statistics Committee 2020. p. 315 (in Azerbaijani / *Azərbaycanın demografik göstəriciləri, 2019. Bakı: DSK 2020. səh. 315*).
 5. Eminov Z.N. Main directions and modern problems of sustainable development of regions in the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan Geographical Society, materials of scientific-practical conference on “Organization and management of natural-economy systems in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions”. Baku. 2022. p. 16 (in Azerbaijani / *Eminov Z.N. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı inkişafının əsas istiqamətləri və müasir problemləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii-təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları Bakı. 2022. səh.16*).
 6. Health and the Millenium Development Goals. 2005, Keep the promise. World Health Organization, 2005.
 7. Healthcare, social protection and housing conditions in Azerbaijan. 280 p. Baku 2022. p. 106 (in Azerbaijani / *Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti. 280 s. Bakı 2022. səh 106*).
 8. Health Systems in Transition: Azerbaijan Health system review. 2010. Fuad Ibrahimov, Aybaniz Ibrahimova, Jenni Kehler, Erica Richardson. European Observatory on Health Systems and Policies.
 9. Museyibov M. A. Physical geography of Azerbaijan. Baku, *Maarif*, 1998. 400 p (in Azerbaijani / *Müseiybov M. A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, Maarif, 1998. 400 s*).
 10. Naghiyev S.Q. Development strategy of Azerbaijan regions. Azerbaijan Geographical Society, materials of scientific-practical conference on “Organization and management of natural-economy systems in Karabakh and Eastern Zangezur economic regions”. Baku. 2022. p. 122 (in Azerbaijani / *Nağyev S.Q. Azərbaycan regionlarının inkişaf strategiyası. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında təbii-təsərrüfat sistemlərinin təşkili və idarə edilməsi” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları Bakı. 2022. səh. 122*).
 11. Population census in the Republic of Azerbaijan 2019, Volume I. p. 314-315 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasında əhalinin siyahıyaalınması 2019-cu il, I cild. səh. 314-315*).
 12. Preventing Disease Through Healthy Environments: Towards an estimate of the environmental burden of disease. World Health Organization. A. Pruss-Ostun and C. Corvalan. 182.
 13. Rzayeva S.I. Diseases arising in Azerbaijan against the background of climate changes and their medical-geographical basis. International scientific-practical conference "Impact of modern climate changes in Azerbaijan on natural complexes and economic system" in connection with the declaration of 2024 as the "Year of Solidarity for the Green World" in the Republic of Azerbaijan. Works of ACC, Volume XXI, Baku, 2024. p. 172-177 (in Azerbaijani / *Rzayeva S.İ. Azərbaycanda iqlim dəyişmələri fonunda yaranan xəstəliklər və onların tibbi-coğrafi əsasları. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə bağlı “Azərbaycanda müasir iqlim dəyişmələrinin təbii komplekslərə və təsərrüfat sisteminə təsiri” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransı. ACC-nin əsərləri, XXI cild, Bakı, 2024. səh.172-177*).
 14. Rzayeva S.I. The influence of ecogeographic environmental factors and ecogeochemical conditions on human health. State Committee for Real Estate Issues of the Republic of Azerbaijan ANAS Acad. Institute of Geography named after H.A. Aliyev. Land management in market economy: Achievements and contemporary challenges. Baku, 2018. p. 139-148 (in Azerbaijani / *Rzayeva S.İ. Ekocoğrafi mühit amillərinin və ekogeokimyəvi şəraitin insan sağlamlığına təsiri. Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi AMEA*

- akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpaq idarəçiliyi: Nailiyyətlər və müasir çağırışlar. Bakı, 2018. səh.139-148).*
15. Rzayeva S.I. Medical ecological assessment of environmental components and their role in the occurrence of endemic diseases. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Baku State University, Materials of the Republican Scientific-Practical Conference on the Geographical Problems of Sustainable Development in the Territories Liberated from Occupation of the Republic of Azerbaijan. Baku- 2021. p. 143-146 (in Azerbaijani / Rzayeva S.İ. *Ətraf mühit komponentlərinin tibbi ekoloji qiymətləndirilməsi və onların endemik xəstəliklərin yaranmasında rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində davamlı inkişafın coğrafi problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktik Konfransının materialları. Bakı- 2021. səh. 143-146).*
 16. Rzayeva S.I. The influence of hydrological factors on human health and the spread of diseases. "Scientific work" International scientific journal. No. 09/58 Baku-2020. pp. 72-76 (in Azerbaijani / Rzayeva S.İ. *Hidroloji amillərin insan səhhətinə və xəstəliklərin yayılmasına təsiri. "Elmi iş" Beynəlxalq elmi jurnal. № 09/58 Bakı-2020. səh.72-76).*
 17. Rzayeva S.I. Reasons for the distribution of diseases according to medical geographical conditions. Materials of the international conference "Heydar Aliyev and the nature of Azerbaijan" (dedicated to the 100th anniversary of the birth of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev) AR ETN Institute of Molecular Biology and Biotechnologies, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, June 19-20, 2023, Baku. Azerbaijan. p. 36 (Rzayeva S.İ. *Tibbi coğrafi şəraitə uyğun xəstəliklərin ərazi üzrə yayılma səbəbləri. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi AR ETN molekulyar biologiya və biotexnologiyalar institutu "Heydər Əliyev və Azərbaycan təbiəti" Beynəlxalq konfransın materialları (Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuşdur) 19-20 iyun 2023-cü il Bakı. Azərbaycan. səh. 36).*

THE IMPACT OF THE CURRENT ENVIRONMENTAL SITUATION ON THE MEDICAL AND GEOGRAPHICAL CONDITIONS OF THE KARABAKH ECONOMIC REGION AND ITS ROLE IN THE SPREAD OF DISEASES

SOLMAZ RZAEVA¹

Abstract

The article studies the impact of the current environmental situation on the medical and geographical conditions of the Karabakh economic region and its role in the spread of diseases. It was found that the continuation of military aggression for 30 years caused pollution of the ecological and geographical environment, especially the strong influence of the stressful ecological state of the atmosphere on all natural components. The medical and geographical conditions of the region, climatic features, hydrological factors, the tense ecological situation of land resources during the occupation were studied, the differences in the localization of diseases as a result of the impact on human health were studied. Intraregional differences in the dynamics of the spread of diseases among the population of the Karabakh economic region were mapped, an electronic database of the distribution of diseases among the

¹ Head of the "Medical Geography" Department at the Heydar Aliyev Institute of Geography / PhD in Geography / email: solmaz-isaq@mail.ru"

population by localization was created in the ArcGis program, as well as various characteristics of the spread of diseases by age and gender composition of the population.

Keywords: *Karabakh, ecological situation, medical and geographical conditions, environment, ecological stress, spread of diseases, radiation problems.*

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА МЕДИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ КАРАБАХСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА И ЕЕ РОЛЬ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ЗАБОЛЕВАНИЙ

СОЛМАЗ РЗАЕВА¹

Резюме

В статье изучено влияние современной экологической ситуации на медико-географические условия Карабахского экономического района и ее роль в распространении болезней. Выяснилось, что продолжение военной агрессии в течение 30 лет вызвало загрязнение эколого-географической среды, особенно сильное влияние стрессового экологического состояния атмосферы на все природные компоненты. Изучены медико-географические условия района, климатические особенности, гидрологические факторы, напряженная экологическая ситуация земельных ресурсов в период оккупации, изучены различия в локализации заболеваний в результате воздействия на здоровье людей. Нанесены на карту внутрорегиональные различия в динамике распространения заболеваний среди населения Карабахского экономического района, в программе ArcGis создана электронная база данных распределения заболеваний среди населения по локализации, а также различные характеристики распространения заболеваний по возрастному и половому составу населения.

Ключевые слова: *Карабах, экологическая ситуация, медико-географические условия, окружающая среда, экологический стресс, распространение болезней, радиационные проблемы.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.06.2024

Çapa qəbul tarixi: 10.10.2024

¹ Заведующий отделом «Медицинская география» Института географии имени Гейдара Алиева/ доктор географических наук/ email: solmaz-isaq@mail.ru